NUTQIY ETIKET TUSHUNCHASIDA LINGVOPOETIKA VA LINGVOMADANIYATSHUNOSLIKNING O‘RNI

G‘iyosiddinova Gulhayoxon Muzaffar qizi
Qo‘qon doktoranti davlat universiteti

Annotatsiya
Maqolada nutqiy etiket tushunchasining lingvopoetik va lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Nutqiy etiket birliklarining muloqot jarayonidagi kommunikativ vazifasi, badiiy matndagi estetik imkoniyatlari hamda milliy madaniyatni ifodalashdagi o‘rni yoritiladi. Shuningdek, salomlashish, minnatdorchilik, uzr so‘rash, iltimos, duo va tabrik kabi etiket shakllari til, madaniyat va badiiy tafakkur munosabatida muhim vosita sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: *nutqiy etiket, lingvopoetika, lingvomadaniyatshunoslik, muloqot madaniyati, milliy qadriyat, badiiy matn.*

KIRISH

Til insoniyat tafakkuri, madaniyati va ijtimoiy munosabatlarini namoyon etuvchi eng muhim vositalardan biridir. Har qanday jamiyatda kishilar o‘rtasidagi muloqot faqat axborot almashish jarayoni bilangina cheklanmaydi, balki u muayyan axloqiy me’yorlar, madaniy qadriyatlar, ijtimoiy munosabatlar va milliy an’analar asosida shakllanadi. Shu jihatdan nutq jarayonida qo‘llaniladigan salomlashish, xayrlashish, minnatdorchilik bildirish, uzr so‘rash, iltimos qilish, duo qilish, tabriklash kabi birliklar alohida ahamiyat kasb etadi. Bunday birliklar tilshunoslikda nutqiy etiket tushunchasi doirasida o‘rganiladi. Nutqiy etiket jamiyat tomonidan qabul qilingan, muloqotni boshlash, davom ettirish va yakunlashga xizmat qiluvchi barqaror nutqiy formulalar tizimi sifatida baholanadi.

Nutqiy etiket muloqot madaniyatining ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, u insonlarning bir-biriga bo‘lgan munosabatini, hurmatini, ijtimoiy mavqeini, tarbiyasini va madaniy saviyasini namoyon etadi. Masalan, o‘zbek tilida keng qo‘llaniladigan “Assalomu alaykum”, “Va alaykum assalom”, “Marhamat”, “Rahmat”, “Katta rahmat”, “Uzr”, “Kechirasiz”, “Baraka toping”, “Xudo rozi bo‘lsin”, “Oq yo‘l”, “Omon bo‘ling” kabi birliklar oddiy so‘z yoki ibora emas, balki xalqning asrlar davomida shakllangan odob-axloq me’yorlari, diniy-ma’naviy qarashlari va milliy mentalitetini o‘zida aks ettiruvchi lisoniy vositalardir. Shu sababli nutqiy etiketni faqat kommunikativ hodisa sifatida emas, balki madaniy, estetik va pragmatik hodisa sifatida ham tadqiq etish zarur.

Nutqiy etiket birliklari kundalik muloqotda insonlar o‘rtasidagi ijtimoiy aloqani tartibga soladi. Ular suhbatdoshlar o‘rtasida samimiylik, hurmat, yaqinlik yoki rasmiylik munosabatlarini yuzaga chiqaradi. Masalan, “Salom” shakli ko‘proq norasmiy, yaqin munosabatdagi kishilar nutqida qo‘llansa, “Assalomu alaykum” shakli milliy, diniy va madaniy mazmunga ega bo‘lgan hurmat ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, “Kechirasiz” birligi uzr so‘rash vazifasini bajarsa, “Marhamat” so‘zi taklif, ruxsat yoki iltifot ma’nolarini ifodalashi mumkin. Demak, nutqiy etiket birliklari har bir nutqiy vaziyatda alohida kommunikativ maqsadga xizmat qiladi. Bunday holat ularni pragmalingvistik jihatdan ham o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi [2].

Mazkur mavzuning muhim jihatlaridan biri shundaki, nutqiy etiket birliklari xalqning milliy madaniyati bilan bevosita bog‘liqdir. Har bir xalqning salomlashish, xayrlashish, minnatdorchilik bildirish yoki duo qilish shakllari uning dunyoqarashi, qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlari bilan uzviy aloqada bo‘ladi. O‘zbek xalqida yoshi ulug‘larga hurmat, mehmondo‘stlik, duo olish, samimiy murojaat qilish, suhbatdoshga ehtirom ko‘rsatish kabi qadriyatlar nutqiy etiket birliklarida yorqin namoyon bo‘ladi. Masalan, “Baraka toping”, “Umringizdan baraka toping”, “Ota-onangizga rahmat”, “Xudo rozi bo‘lsin” kabi ifodalar o‘zbek muloqot madaniyatida minnatdorchilik, duo va hurmat ma’nolarini birlashtiradi. Bu esa nutqiy etiketning lingvomadaniy mohiyatini ochib beradi [3].

Lingvomadaniyatshunoslik nuqtai nazaridan qaralganda, nutqiy etiket birliklari til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatni ifodalovchi muhim lisoniy birliklar hisoblanadi. Chunki ular orqali xalqning urf-odati, diniy e’tiqodi, axloqiy qarashlari, milliy xarakteri va ijtimoiy tajribasi namoyon bo‘ladi. Har bir etiket formulasi muayyan madaniy kodga ega. Masalan, “Oq yo‘l” iborasi safarga chiqayotgan kishiga yaxshi tilak bildirish bilan birga, yo‘lning ochiq, xavfsiz va omadli bo‘lishini istash ma’nosini ham anglatadi. “Omon bo‘ling” ifodasi esa xayrlashish bilan bir qatorda suhbatdoshga sog‘lik, tinchlik va osoyishtalik tilash mazmunini ham o‘z ichiga oladi. Bunday birliklar xalqning madaniy xotirasi va ma’naviy dunyosini aks ettirgani uchun lingvomadaniyatshunoslikning muhim tadqiq obyekti sanaladi [4].

Nutqiy etiket birliklari badiiy matnda ham muhim vazifa bajaradi. Badiiy asarda ular faqatgina qahramonlar o‘rtasidagi muloqotni ifodalash vositasi bo‘lib qolmay, balki obraz yaratish, milliy koloritni kuchaytirish, davr ruhini ko‘rsatish, qahramonning ijtimoiy mavqei, yoshi, tarbiyasi, ruhiy holati va madaniy saviyasini ochib berishga xizmat qiladi. Masalan, qahramon nutqida “Assalomu alaykum, otaxon”, “Rahmat, bolam”, “Baraka topgur”, “Omon bo‘l, qizim” kabi birliklarning qo‘llanishi matnda samimiylik, milliylik va tabiiylik muhitini yaratadi. Bunday ifodalar badiiy matnning estetik ta’sirchanligini oshiradi hamda o‘quvchida muayyan hissiy taassurot uyg‘otadi. Shu sababli nutqiy etiketni lingvopoetik jihatdan o‘rganish badiiy matn tilining nozik ma’no qatlamlarini ochishga yordam beradi [5].

Lingvopoetika badiiy matnda til birliklarining estetik vazifasini o‘rganadi. Nutqiy etiket birliklari esa badiiy asarda o‘zining oddiy kommunikativ vazifasidan tashqari poetik vazifa ham bajaradi. Ular personaj nutqining individualligini ta’minlaydi, muallif yaratgan badiiy muhitni jonlantiradi, milliy ruhni kuchaytiradi va obrazlararo munosabatni tabiiy ko‘rsatadi. Masalan, yoshi ulug‘ qahramon nutqida duo mazmunidagi etiket birliklarining ko‘p qo‘llanishi uning hayotiy tajribasi, mehribonligi va xalqona tafakkurini namoyon etadi. Yosh qahramon nutqida esa “Salom”, “Rahmat”, “Uzr” kabi qisqa va sodda shakllarning qo‘llanishi uning nutqiy odatini, zamonaviy muloqot uslubini yoki ijtimoiy muhitini ko‘rsatishi mumkin. Demak, nutqiy etiket birliklari badiiy matnda obraz xarakteristikasini yaratishning muhim vositalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi [6].

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi nutqiy etiket tushunchasining lingvopoetik va lingvomadaniy xususiyatlarini yoritishdan iborat. Maqolada nutqiy etiket birliklarining muloqot jarayonidagi vazifasi, ularning milliy madaniyat bilan bog‘liqligi hamda badiiy

matnda estetik ta’sir yaratishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, o‘zbek tilidagi ayrim salomlashish, xayrlashish, minnatdorchilik, uzr so‘rash, duo va tilak bildirish shakllari misolida nutqiy etiketning milliy-madaniy va poetik imkoniyatlari ochib beriladi.

Tadqiqotning nazariy asosini nutqiy etiket, pragmalingvistika, lingvomadaniyatshunoslik va lingvopoetika sohalariga oid ilmiy qarashlar tashkil etadi. Xususan, N.I. Formanovskaya, V.A. Maslova, R.O. Yakobson, Yu.M. Lotman, V.V. Vinogradov, Sh. Safarov, M. Yo‘ldoshev kabi olimlarning ilmiy-nazariy fikrlari mazkur mavzuni yoritishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi [7].

Nutqiy etiketni lingvomadaniyatshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganish til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy aloqani ochib berishga yordam beradi. Lingvomadaniyatshunoslik til birliklarida xalqning madaniy xotirasi, qadriyatlari, urf-odatlari, mentaliteti va dunyoqarashi qanday aks etishini o‘rganadi. V.A. Maslova tilni madaniyatni saqlovchi, ifodalovchi va avloddan avlodga yetkazuvchi vosita sifatida baholaydi. Shu jihatdan nutqiy etiket birliklari milliy madaniyatning eng faol ifoda shakllaridan biridir.

O‘zbek nutqiy etiketida hurmat, ehtirom, duo, samimiyat, kattaga izzat, kichikka mehr, mehmondo‘stlik kabi qadriyatlar kuchli namoyon bo‘ladi. Masalan, “Assalomu alaykum” shakli faqat salomlashish emas, balki tinchlik, omonlik va hurmat tilash ma’nosiga ega. “Ota-onangizga rahmat” iborasi esa minnatdorchilik bildirish bilan birga, inson tarbiyasini uning oilasi, ota-onasi va nasl-nasabi bilan bog‘lab baholash madaniyatini ko‘rsatadi. “Baraka toping” iborasida minnatdorchilik, duo va yaxshi tilak birlashadi. Bu holatlar o‘zbek nutqiy etiketining lingvomadaniy tabiatini yaqqol ko‘rsatadi.

O‘zbek madaniyatida duo mazmunidagi etiket birliklari alohida o‘rin tutadi. “Xudo rozi bo‘lsin”, “Umringizdan baraka toping”, “Baxtli bo‘ling”, “Oq yo‘l”, “Yaxshi boring”, “Omon bo‘ling” kabi ifodalar muloqotda oddiy xayrlashish yoki minnatdorchilik vazifasidan tashqari, suhbatdoshga ezgu niyat bildirish vazifasini ham bajaradi. Bunday birliklar xalqning diniy-ma’naviy qarashlari, yaxshilik tilash odati va ijtimoiy birdamlik tuyg‘usi bilan bog‘liq. A. Vejbitskayaning “madaniy kalit so‘zlar” haqidagi qarashlari bu kabi birliklarni har bir xalq madaniyatini tushunishda muhim belgilar sifatida tahlil qilish imkonini beradi.

Rus, ingliz va o‘zbek tillaridagi nutqiy etiket birliklarini qiyoslaganda ham milliy-madaniy farqlar ko‘zga tashlanadi. Masalan, ingliz tilidagi “Thank you”, “Sorry”, “Please”, “Excuse me” kabi birliklar ko‘pincha qisqa, rasmiy va universal muloqot formulalari sifatida ishlatiladi. O‘zbek tilida esa minnatdorchilik yoki uzr shakllari ko‘pincha kengroq, hissiyroq va madaniy konnotatsiyaga boy bo‘ladi: “Katta rahmat”, “Sizdan juda minnatdorman”, “Uzr, bezovta qildim”, “Iltimos, malol kelmasa”, “Xudo xayringizni bersin” kabi. Bu farq o‘zbek muloqotida hurmat va samimiyatni kengroq ifodalashga intilish kuchli ekanini ko‘rsatadi.

Nutqiy etiket birliklari badiiy matnda alohida estetik vazifa bajaradi. Lingvopoetika badiiy matnda til birliklarining obraz yaratish, estetik ta’sir ko‘rsatish, muallif g‘oyasini ifodalash va matnning badiiy qiymatini oshirishdagi rolini o‘rganadi. M. Yo‘ldoshev badiiy matn tahlilida til birliklarining faqat grammatik yoki lug‘aviy ma’nosi emas, balki ularning estetik imkoniyatlari ham muhim ekanini ta’kidlaydi . Shu

ma’noda nutqiy etiket birliklari badiiy asarda oddiy muomala shakli emas, balki obraz va muhit yaratish vositasidir.

Badiiy matnda “Assalomu alaykum, otaxon”, “Rahmat, bolam”, “Omon bo‘l, qizim”, “Baraka topgur”, “Xudo yor bo‘lsin” kabi birliklar qahramonlarning yoshi, tarbiyasi, ijtimoiy mavqei, ruhiy holati va milliy muhitini ko‘rsatishga xizmat qiladi. Masalan, keksa obraz nutqida “baraka top”, “duo qilaman”, “omon bo‘l” kabi birliklarning qo‘llanishi uning hayotiy tajribasi, mehribonligi va xalqona tafakkurini ochadi. Yosh qahramon nutqida “salom”, “rahmat”, “uzr” kabi qisqa shakllarning qo‘llanishi esa uning zamonaviy nutq odatini ko‘rsatishi mumkin.

Nutqiy etiket birliklari personajlar o‘rtasidagi munosabatni ham ochib beradi. Masalan, “siz” va “sen” shakllarining tanlanishi, murojaat birliklari, minnatdorchilik yoki uzr shakllarining kuchli yoki zaif ifodalanishi qahramonlar orasidagi masofa, yaqinlik, hurmat yoki ziddiyatni ko‘rsatadi. V.V. Vinogradov badiiy asar tilida personaj nutqi muhim badiiy vosita ekanini alohida ta’kidlaydi. Demak, nutqiy etiket birliklari personaj nutqini individuallashtiradi va badiiy matnning tabiiyligini kuchaytiradi.

Nutqiy etiketning lingvopoetik qiymati, ayniqsa, milliy kolorit yaratishda yaqqol ko‘rinadi. Masalan, o‘zbek badiiy matnida “Oq yo‘l”, “Xudo yor bo‘lsin”, “Omon bo‘ling”, “Baraka toping” kabi birliklar qo‘llansa, o‘quvchi matnda o‘zbekona muhit, xalqona muomala va milliy ruhni his qiladi. Bunday birliklarni boshqa tilga aynan tarjima qilish qiyin, chunki ular faqat lug‘aviy ma’noga emas, balki madaniy-emotsional yuklamaga ham ega. Shu jihatdan nutqiy etiket lingvopoetik va lingvomadaniy tahlilni birlashtiruvchi muhim obyekt hisoblanadi.

Nutqiy etiketni chuqur o‘rganishda lingvopoetika va lingvomadaniyatshunoslik bir-birini to‘ldiradi. Lingvomadaniyatshunoslik nutqiy etiket birliklarida qanday milliy qadriyat, madaniy kod va xalqona tafakkur aks etishini aniqlasa, lingvopoetika ularning badiiy matnda qanday estetik vazifa bajarayotganini ko‘rsatadi. Masalan, “Baraka toping” iborasi lingvomadaniy jihatdan duo va minnatdorchilik madaniyatini bildirsa, lingvopoetik jihatdan qahramon nutqiga samimiylik, xalqonalik va hissiy ta’sirchanlik beradi.

Shuningdek, “Oq yo‘l” iborasi lingvomadaniy jihatdan safar, omad, ezgu niyat va yaxshilik tilash bilan bog‘liq bo‘lsa, badiiy matnda u ayriliq, umid, duo, ona mehri yoki xalqona kayfiyatni kuchaytirishi mumkin. Demak, birgina nutqiy etiket birligi matnda ikki tomonlama vazifa bajaradi: bir tomondan, u milliy madaniyatni ifodalaydi, ikkinchi tomondan, badiiy-estetik ta’sirni kuchaytiradi. R. Yakobson tilning poetik funksiyasi haqida gapirar ekan, til birliklarining estetik tashkil etilishi matnning ta’sir kuchini oshirishini qayd etadi.

Nutqiy etiketning badiiy matndagi ahamiyatini faqat alohida so‘z yoki ibora darajasida emas, balki butun matn tuzilishi, qahramonlararo munosabat va muallif uslubi bilan bog‘liq holda tahlil qilish zarur. Chunki badiiy asarda “rahmat”, “kechirasiz”, “marhamat”, “omon bo‘ling” kabi oddiy birliklar ham matn kontekstida chuqur ma’no kasb qilishi mumkin. Ular ba’zan samimiyatni, ba’zan kinoyani, ba’zan masofani, ba’zan esa iztirob yoki ichki kechinmani ifodalaydi. Shu sababli nutqiy etiketni lingvopoetik tahlil qilishda kontekst, obraz, nutqiy vaziyat va madaniy ma’no birgalikda hisobga olinishi lozim.

Nutqiy etiket tilshunoslikning muhim tadqiq obyektlaridan biri bo‘lib, u muloqot madaniyati, milliy qadriyatlar va badiiy tafakkur bilan uzviy bog‘liqdir. U kundalik nutqda insonlar o‘rtasidagi aloqani tartibga soladi, hurmat, samimiyat, minnatdorchilik, uzr, tilak va duo kabi ma’nolarni ifodalaydi. Shu bilan birga, nutqiy etiket birliklari badiiy matnda obraz yaratish, milliy koloritni kuchaytirish, personaj nutqini individuallashtirish va estetik ta’sir hosil qilish vazifalarini ham bajaradi.

Lingvomadaniy yondashuv nutqiy etiket birliklarida xalqning madaniy xotirasi, mentaliteti, urf-odati va axloqiy qadriyatlari qanday aks etishini ko‘rsatadi. Lingvopoetik yondashuv esa bu birliklarning badiiy matnda qanday obrazli, estetik va emotsional vazifa bajarishini ochib beradi. Demak, nutqiy etiketni faqat muloqot formulalari sifatida emas, balki xalq madaniyati va badiiy tafakkurining muhim ifodasi sifatida o‘rganish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Formanovskaya N.I. Rechevoy etiket i kultura obshcheniya. — Moskva: Vysshaya shkola, 1989. — 159 s.
2. Safarov Sh. Pragmalingvistika. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. — 286 b.
3. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. — Moskva: Akademiya, 2001. — 208 s.
4. Vejbitskaya A. Ponimaniye kultur cherez posredstvo klyuchevyx slov. — Moskva: Yazyki slavyanskoy kultury, 2001. — 288 s.
5. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. — Toshkent: Fan, 2008. — 160 b.
6. Vinogradov V.V. O yazyke xudojestvennoy literatury. — Moskva: Goslitizdat, 1959. — 654 s.
7. Yakobson R. Lingvistika i poetika // Strukturalizm: “za” i “protiv”. — Moskva: Progress, 1975. — S. 193–230.